

טעמה של מצוות שילוח הקן: ביאור היסטורי וריאלי

מצוות שילוח הקן היא מן התורה (דברים כב ו-ז), אך דומה שטעמה של מצווה זו ורבים מפרטיה שהיו מובנים בעת העתיקה אינם ברורים לחלוטין בימינו, כמו למשל, מה ההיגיון שעומד בבסיס מצווה זו, האם מדובר במצווה שחייבים לקיימה לכתחילה או שמדובר ברשות בלבד? האם ההבטחה "למען ייטב לך והארכת ימים", היא רק תגמול למי שמקיים את המצווה או אף גורם שצריך לעודד את האדם לחפשה ולקיימה?
האם אין במצוות שילוח הקן מידה של אכזריות? כיצד ניתן להסביר לאדם המודרני שיש לו מודעות גבוהה לשמירת טבע את טעמה של מצווה זו? מהי המשמעות של "ואת הבנים תקח לך"?

דומה שתשובות לשאלות אלו ואחרות יהיה אפשר לקבל אם נבין היטב את הרקע התרבותי והחברתי של האדם בתקופה הקדומה. מתוך נקודת מבט זו אנו מבקשים, בפרק זה, להציג פן נוסף לקשת הדעות שהוצעו לפשר טעמה של מצווה זו, ולנסות לתאם בין טעמה ובין דיניה.¹

כבר עתה נגלה שאנו יוצאים מתוך נקודת הנחה שיש טעם ריאלי למצווה זו והיא ביסודה מצווה קיומית ולא מצווה חיובית. אך תחילה נסקור את עיקר דברי חז"ל ומקצת דברי הראשונים והאחרונים, ואחר-כך נציג בהרחבה את גישתנו, שיש לה השלכה הלכתית לעצם קיומה של המצווה. יחד עם זאת, המאמר לא יעסוק בפרוטרוט בהיבטים הקשורים לפרטי קיום המצווה הלכה למעשה ולא בסוגיה הכוללת של טעמי המצוות וצער בעלי חיים.

1 ראוי לציין בעניין זה את מאמרו של י' תבורי, "שילוח הקן – על היחס בין טעם המצווה לבין דיניה", מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל (מ' בר עורך), רמת-גן תשנ"ד, עמ' 121-141. אולם במאמר הנוכחי, אנו מגיעים לעתים לפרשנויות ומסקנות שונות. תקציר הדברים יצאו לאור במאמרי: "שילוח הקן – מצוה אקולוגית", תחומין כב (תשס"ב), עמ' 531-536.

ספרות חז"ל

מצוות שילוח הקן זכתה להתייחסויות רבות בספרות חז"ל וחכמים עסקו בהרחבה בפרטיה ודקדוקיה.² דיון ראשון על טעמה של המצווה נמצא בקביעת המשנה, שאסור לומר שסיבת המצווה היא משום רחמנותו של הקב"ה:

האומר על קן ציפור יגיעו רחמיך... משתקין אותו.³

נראה שהלכה זו יוצאת כנגד תפיסה שהייתה מקובלת בציבור, לפיה טעם המצווה קשור בדרך כלשהי במידת הרחמנות. האיסור הנזכר במשנה אינו ברור בייחוד משום ש"רחום וחנון" הוא מתארי ה', ופסוקים רבים במקרא מייחסים לקב"ה מידה של רחמים. קיימים גם מדרשי חז"ל שמציינים במפורש שטעם מצוות שילוח הקן קשור למידת הרחמים של הקב"ה. להלן נביא כמה מדבריהם:

(א) כשם שרחמי של הקב"ה על האדם, כך רחמי על הבהמה...ולא עוד, אלא שאמר הקב"ה 'אתו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד' (ויקרא כב כח). וכשם שנתן הקב"ה רחמים על הבהמה, כך נתמלא רחמים על העופות, מניין? שנאמר 'כי יקרא קן ציפור לפניך'.⁴

(ב) אמר ר' ברכיה בשם ר' לוי. כתיב 'ודע צדיק נפש בהמתו' (משלי יב י). זה הקב"ה שכתוב בתורתו 'לא תקח האם על הבנים' ו'רחמי רשעים אכזרי' (משלי, שם) זה סנחריב שכתוב בו 'אם על בנים רטשה' (הושע י יד).⁵

יוצא אפוא שאין להבין בפשטנות את המשנה, דהיינו שאסור לייחס לקב"ה את מידת הרחמים. נראה שהמשנה מבטאת השקפות ודעות שרווחו באותה תקופה בארץ-ישראל, על רקע הפולמוס שניהלו חכמים כנגד הכתות (היהודיות), הנוצרים והפילוסופים הפגאניים, בעניין הבנת מידותיו של הקב"ה, טעמי המצוות וסוגיית שכר ועונש לשומרי מצותיו. איננו יודעים על מה בדיוק נסוב הוויכוח בדבר מצוות שילוח הקן, וכבר האמוראים הארץ-ישראלים בתקופה מאוחרת יותר חלוקים בדבר. הדים לכך אנו מוצאים בתלמוד הירושלמי והבבלי, שם מובאות ארבע דעות לפרשנות האיסור שבמשנה. אמנם דעות אלה משקפות את הלכי הרוח בימיהם, אך בוודאי חלקם נעוץ בפולמוס קדום יותר. בירושלמי

2 בבלי, קלט ע"א-קמב ע"א; ספרי דברים (מהדורת פינקלשטיין), ניו-יורק תשכ"ט, פסקה רכח.

3 משנה, ברכות ה, ג; מגילה ד, ט.

4 דברים רבה, פרשה ו, א. וכן השו"ת יוסף בן מתתיהו, נגד אפיין (מהדורת א' כשר), ירושלים תשנ"ז, עמ' סד.

5 ויקרא רבה פרשה כז, יא; תנחומא אמור יג.

נזכרים ר' יצחק (או פנחס) ור' יוסי, שני אמוראים ארץ-ישראלים בני הדור הרביעי, שנחלקו ביניהם בהבנת דרשת ר' סימון, רבם, בן הדור השלישי. בבבלי נזכרים שני אמוראים ארץ-ישראלים אחרים, ר' יוסי בר אבין ור' בר זבידא, בני הדור החמישי. להלן נביא דעות אלה:

1) "ר' יצחק (או פנחס) בשם ר' סימון קקורא תיגר על מדותיו של הקב"ה. על קן ציפור הגיעו רחמיק, ועל אותו האיש לא הגיעו רחמיק".⁶

לפי דעה זו, המשנה יוצאת כנגד מאמרים וביטויים שיש בהם חשש למינוח.⁷ בראשית המאה השנייה החלה הנצרות להתפשט והשפעתה הלכה והתחזקה בתקופת התלמוד. הדת הנוצרית הצליחה למשוך אליה קהל מאמינים רב, ובכללו יהודים הקרובים לחוג חכמים. "אותו האיש" הנזכר בתלמוד הוא כנראה יש"ו ואפשר שקטע זה צונזר מהמשנה כמו שנשמטו קטעים אחרים הקשורים לנצרות. כך למשל הקטע במשנה במגילה הנסמך לסוגיית שילוח הקן — "האומר יברכוך טובים הרי זו דרך מינות" (ד, ט), נשמט מהמשנה מברכות, אך מופיע בגרסאות אחרות. מאמר זה, "יברכוך טובים" רומז אף הוא לנצרות שמאמינה בשיתוף רשויות. גם האמירה הכפולה "מודים מודים" הנזכרת באותן משניות מכוונת כנראה לכך.⁸

השפעתה של הנצרות מצד אחד, וגורמים פגאנים אחרים מן הצד האחר, היווה איום של ממש על עצם קיומו של עם ישראל. כנגד תופעה זו נאבקו חכמים בדברים שבאו לידי ביטוי בדרשות פולמוסיות רבות.⁹ הדוגמה המפורסמת ביותר, לאישיות שהושפעה מהחוגים המינים, היא אלישע בן אבויה, שלפי אחת הדעות נהפך למין על רקע מצוות שילוח הקן. בירושלמי מסופר:

פעם אחת היה יושב ושונה בבקעת גינוסר וראה אדם אחד עולה לראש הדקל ונטל אם על הבנים וירד משם בשלום. למחר ראה אדם אחד שעלה לראש הדקל ונטל את הבנים ושילח את האם, וירד משם והכישו נחש ומת. אמר: כתיב 'שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך, למען ייטב לך והארכת ימים' — איכן היא טובתו של זה, איכן היא אריכות ימיו של זה. ולא היה יודע

6 ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ג, ט ע"ג; מגילה פ"ד ה"ט, עה ע"ג.

7 על דחיית המינים (היהודים הנוצרים), ראו: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשי"ט, עמ' 179-192.

8 ראו בעניין זה, י' נחשוני, הגות בפרשיות התורה, ב, בני-ברק תשמ"ט, עמ' 802; א' יצחקי, "שילוח הקן", דף שבועי (אוניברסיטת בר-אילן) מספר 357, תש"ס, עמ' 3; תבורי (לעיל הערה 1), עמ' 122, הערה 5.

9 דוגמה למאבק החריף במינים ראו למשל בסיפור המעשה המובא בבבלי, עבודה זרה כו ע"ב.

שדרשה ר' יעקב לפניו ממנו: למען ייטב לך — לעולם הבא שכולו טוב. והארכת ימים' לעתיד שכולו ארוך'.¹⁰

לפי סיפור זה אפשר לפרש אחרת את המושג "אותו האיש", והוא מתייחס לאותו אדם ששילח את הקן ולאחר מכן מת. מכל מקום, ממצעשה זה אנו לומדים שמצוות שילוח הקן ופרשנותה שימשה כר פורה לדרשות והייתה במוקד הפולמוס בין היהודים למינים. טענתו של אלישע בן אבויה מייצגת את טענת המינים בדבר חוסר אמיתותה וצדקתה של ההבטחה בדבר שכרה של מצוות שילוח הקן, ולכן על פי חז"ל הוא "כקורא תיגר על מדותיו של הקב"ה".¹¹ לעומתו מוכיח ר' יעקב ממצווה זו ששכרן של המצוות הוא לעולם הבא,¹² כנגד הגישה של המינים ששכרן של המצוות הוא בעולם הזה.

(2) "רבי יוסי בשם ר' סימון כנותן קיצבה למדותיו של הקב"ה — עד קן ציפור הגיעו רחמיך".¹³ דרשה זו מבוססת על נוסח (או פירוש) אחר של המשנה ובמקום "על" גורסת "עד". דעה זו יוצאת כנגד המבקשים לקבוע את שיעור מדותיו של הקב"ה ולצמצמן, דבר שאינו מסור לבשר ודם.

(3) לפי דעה זו האיסור שנזכר במשנה הוא משום "שמטיל קנאה במעשה בראשית".¹⁴ היינו, שיש באמירה "על קן ציפור יגיעו רחמיך" טעם לפגם בכך שהקב"ה מפלה לכאורה לטובה בין הציפור שעליה הוא מרחם, ובין שאר היצורים, מה עוד שיש היתר לשחוט ולאכול בעלי חיים מסוימים. בדומה לדעה הקודמת, אין לבשר ודם יכולת לחשב ולהביץ את מהלכיו של הקב"ה.

(4) לפי דעה זו, טעם האיסור "מפני שעושה מדותיו של הקב"ה רחמים, ואינן אלא גזרות". כלומר, יש טעות באמירה זו המייחסת את טעם המצווה לעניין הרחמנות, בעוד שלמעשה מדובר בגזרה שיש לקיימה בלי לחקור את סיבתה.¹⁵

כל הדעות שהובאו בשם אמוראי ארץ-ישראל לפרשנות האיסור שנזכר במשנה, באות אפוא להרחיק כל מיני דעות שהיה בהן טעם לפגם וכפירה באמונת חז"ל, ובייחוד באו

10 ירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב, השוו: תוספתא, חולין פ"י ה"ט, בבלי, קדושין לט ע"א, חולין קמב ע"א.

11 ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ג, ט ע"ג; מגילה פ"ד ה"ט, עה ע"ג.

12 לעומת זאת בתרגום יונתן' לדברים כב ז, מובא "למען ייטב לך בעולם הזה והארכת ימים בעולם הבא".

13 ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ג, ט ע"ג; מגילה פ"ד ה"ט, עה ע"ג, ראו תלמוד ירושלמי בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 47, 773.

14 בבלי, ברכות לג ע"ב; מגילה כה ע"א.

15 שם.

לשלול את הגישות שביקשו לפרש את מידותיו של הקב"ה על פי הראיה האנושית המצומצמת. יחד עם זאת, אין בהן כל הסתייגות למי שמבקש לייחס לקב"ה את מידת הרחמים וללמוד מכך ממצוות שילוח הקן. לעומת הדעות שהובאו בשם אמוראי ארץ-ישראל, אין אמוראי בכל נותנים הסבר משלהם לדברי המשנה. נראה, שהרקע הפולמוסי שעולה מתוך המשנה לא היה מוכר להם ולפיכך הגמרא מסתפקת בהבאת הסברים של אמוראים ארץ-ישראלים. בכבל הייתה לחוגים הנוצריים והפגאנים השפעה מועטת והסכנה מפני המינות לא הייתה מוחשית. לכן ניתן היה להשתמש ללא כל חשש בפסוקים המתארים את מצוות שילוח הקן, כיסוד לדרשה בדבר מידת רחמנותו של הקב"ה. לפיכך, אך טבעי הוא הסיפור אודות חכם בבלי שהתפלל לפני רבה ואמר: "אתה חסת על קן ציפור — אתה חוס ורחם עלינו". רבה בשמעו זאת שיבח את אותו חכם. אמנם אביי, בתגובה, היקשה על רבה מדברי המשנה, שהרי נאמר "משתקין אותו", אולם הגמרא אינה מביאה את המשך דו השיח בין רבה לאביי. אמנם בגמרא נאמר שרבה אמר זאת כדי לבחון ולחדד את לימודו של אביי תלמידו, אך מהגמרא מוכח שאין אלו דברי רבה עצמו (בבלי, ברכות לג ע"ב). וייתכן שהאמוראים מסדרי הגמרא כתבו כן על פי הבנתם בתקופה מאוחרת יותר, כדי ליישב את הסתירה שהתגלעה.

פירוש רש"י

גם אצל הראשונים נאמרים דברים על מהות הבנת האיסור שנוכר כמשנה. מדברי רש"י בברכות עולה שהאיסור הוא רק לאדם האומר "בתפילתו", היינו שמבקש בתפילתו מהקב"ה שירחם עליו, כשם שריחם על קן ציפור.¹⁶ במסכת מגילה מדייק רש"י ואומר שטעם האיסור הוא "כלשון הזה".¹⁷ רש"י כדברי רבי יוסי בשם ר' סימון "כנותן קיצבה למדותיו של הקב"ה — עד קן ציפור הגיעו רחמין"¹⁸ — סבור, שיש טעם לפגם בשימוש ב'קן ציפור' כמדד להערכת מידותיו של הקב"ה. אולם מצד אחר, לפי שיטה זו, אין כנראה כל פסול להשתמש ב'קן ציפור' כמוטיב כללי המציין את מידת רחמנותו של הקב"ה.

16 בבלי, ברכות לג ע"ב. קיימת גישה הטוענת שבתפילה בלבד אסרו על התחקות אחרי טעמי המצוות, כיוון שקיום המצוות צריך להיעשות מתוך כניעה מוחלטת לקב"ה, אבל בעת לימוד תורה אין כניעה, ואולי יש אפילו מצווה להבין את דרכיו וציווייו של הבורא. הסבר מעט שונה בדעת רש"י, ראו נחשוני, הגות בפרשיות התורה, עמ' 798.

17 בבלי, ברכות כה ע"א.

18 ברכות פ"ה ה"ג, ט ע"ג; מגילה פ"ד ה"ט, עה ע"ג.

גישת הרמב"ם לצער בעלי חיים וטיפוח מידת הרחמים

הרמב"ם בפירושו למשנה הולך בעקבות האמורא המובא בבבלי,¹⁹ שאין לייחס למצוות שילוח הקן טעם של רחמים: "אין זה בגלל רחמי הקב"ה על העוף, כי אחרת לא היה מתיר השחיטה כלל. לכן מדובר במצווה שמעית, שאין לה טעם".²⁰ כעין זה כתב בפירושו למסכת מגילה שמדובר בגזרת הכתוב²¹ וכך גם פסק להלכה.²² לעומת זאת במורה נבוכים הוא מציין במפורש שיש במצוות שילוח הקן טעם של רחמים, ובכך הוא סותר לכאורה את דבריו:

וכן נאסר לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד, סיג והרחקה שמא ישחט מהם הבן לפני האם, כי צער בעלי חיים בכך גדול מאד, כי אין הבדל בין צער האדם בכך וצער שאר בעלי חיים, כי אהבת האם וחנינתה על הבן אינו תוצאה של הגיון, אלא פעולת הכח המדמה המצוי ברוב בעלי החיים כמצאיתו באדם...וזהו הטעם גם בשילוח הקן, כי הביצים אשר כבר דגרה עליהם בדרך כלל, והאפרוחים הצריכין לאמן, אינן ראוין לאכילה, וכאשר ישלח את האם ופרחה לבדה אינה מצטערת בראית לקיחת הבנים, ואפשר שיהא זה גורם על הרוב לעזיבת הכל, כיון שהנלקח אינו ראוי לאכילה ברוב המקרים. ואם היסורין הנפשיים האלה חשה להן התורה בבהמות ובעופות, כל שכן כלפי אישי מין האדם בכללותו. ואל תקשה עלי באמרם ז"ל האומר על קן ציפור יגיעו רחמיך וגו', כי זו אחת משתי הסברות אשר הזכרנו, כלומר השקפת מי שסובר שאין טעם למצוות אלא הרצון המופשט, ואנו הלא הלכנו אחרי ההשקפה השניה...²³

כפי שרואים מסוף דברי הרמב"ם, לא נעלמה ממנו הסתירה שעולה לכאורה בכתביו. הוא מציין במפורש את שתי הגישות העיקריות שרווחות בקרב חז"ל; הדעה שאין טעם למצוות, כפי שכתב בפירושו למשנה וביד החזקה, והדעה השנייה כפי שבאה לידי ביטוי המדרשים ובגישתו בספר זה. למעשה, אם נבחן לעומק את גישתו במורה נבוכים נגלה, שאין הוא רואה סתירה בין שתי גישות אלה.²⁴ הרמב"ם אכן היה סבור שאין לייחס למצוות

19 בבלי, ברכות לג ע"ב.

20 הרמב"ם למשנה, ברכות ה, ג, מהדורת קאפח, עמ' מב.

21 הרמב"ם למשנה, מגילה ד, ט, מהדורת קאפח, עמ' רלח.

22 ספר אהבה, הלכות תפילה פ"ט, ה"ז, מהדורת קאפח, עמ' רט.

23 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצג.

24 המהר"ל מפראג דחה בתקיפות את דעתו של הרמב"ם וסבר שכל המצוות ובכללן מצווה זו "גזירת דין" היא ואין מקום לשאר ההסברים, ראו: תפארת ישראל, פרק שישי, (מהדורת ח' פרדס), תל-אביב תשל"ט, עמ' קטו-קכד.

שילוח הקן טעם של רחמים על הציפור עצמה, אלא יש בכך אמצעי חינוכי להגברת תודעת מידת החמלה אצל בני אדם.²⁵

תפיסה זו קשורה לגישתו הכוללת לסוגיית 'צער בעלי חיים' בפרט וטעמי המצוות בכלל. דעתו של הרמב"ם "שכלל המצוות יש להם טעם בהחלט, ובגלל תועלת מסויימת צוה בהן, אבל פרטיהן הן אשר נאמר בהם שהן לפשט הצווי".²⁶ הרמב"ם סבור שהציווי בשחיטת בעלי חיים הוא "הכרחי". בשר בעלי חיים הוא מזון חיוני לאדם, והמתאים ביותר לבריאותו כפי שהיה מקובל במדע הרפואה בימיו.²⁷ מבחינתו של הקב"ה אין זה משנה כיצד הורגים את אותו בעל חיים, כפי שמובא במדרש "וכי מה איכפת ליה לקב"ה למי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן העורף".²⁸ אולם לדבר יש חשיבות ותועלת מרובה מצד האדם. ראשית, יש בשחיטה הכשרה תועלת מעשית: "כיון שהביא ההכרח לאכילת החי הייתה הכוונה להקל מיתתו במה שקל להשיגו, לפי שאי אפשר להכות הצואר אלא בסיף או כיוצא בו, והשחיטה אפשרית בכל דבר, ולהקלת המיתה הותנה חדות הסכין".²⁹ ההכרח להרוג בעלי חיים מחייב לברור להם "המיתה היותר קלה, ונאסר לענותו בשחיטה הנפסדת, ולא לנחרו ולא לחתוך ממנו אבר".³⁰ מכאן מושגת התועלת העיקרית שבפעולת השחיטה הכשרה, היינו פיתוח מידת הרחמים. הרמב"ם גם סובר שקיימת השגחה אלוקית רק על בני אדם ולא על בעלי-חיים ולפיכך:

נעשת שחיטתם מותרת ואף מצווים עליה, והשימוש בהם בכל הצרכים כפי שנרצה... ואל תחשוב כי ההשקפה זו נסתרת לי, באמרו נותן לכהמה לחמה וגו', ובאמרו הכפירים שואגים לטרף ולבקש מאל אכלם וגו', ובאמרו פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון, ואף במאמר חכמים יושב וזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים, והרבה תמצא כיוצא בלשונות הללו, ואין בהן מאומה הסותר את השקפתי זו, לפי שכל אלה השגחה מינית לא אישית וכאלו הוא מתאר חסדיו יתעלה בזמנו לכל מין מזונו הכרחי וחומר קיומו, וזה פשוט וברור... אבל באמרם צער בעלי חיים דאורייתא ממה שנאמר על מה הכית את אתנך, הנה זה על דרך הבאת השלמות לנו, כדי שלא

25 מ' סליי, חיתו ארין, ירושלים תשמ"ח, עמ' 89, הערה 33, מביא חמישה תרוצים לסתירה שבדברי הרמב"ם. וכן ראו: R. Weiss, "Maimonides on Shilluah Ha-Qen", JQR, 79 (1989), pp 345-366.

26 מורה נבוכים, ח"ג פכ"ו, מהדורת קאפח, עמ' שלה-שלו.

27 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצב. יש שראו בשחיטת בעלי חיים ואכילתם עניין שהוא לטובת בעלי החיים וחמלה עליהם, ראו: באגרת הקודש המיוחסת להרמב"ם, כתבי הרמב"ם (מהדורת ח"ד שעוועל), ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שטט.

28 בראשית רבה, פרשה מד, א.

29 מורה נבוכים, ח"ג פכ"ו, מהדורת קאפח, עמ' שלו.

30 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצב.

תנהג במדות האכזריות, ולא נצער לבטלה ללא תועלת, אלא נפעל בעדינות ורחמנות ואפילו באישי איזה בעל חי שיהיה זולתי בעת הצורך, כי תאזה נפשך לאכל בשר, לא נשחט על דרך האכזריות או השחוק.³¹

הרמב"ם מבהיר את גישתו מדוע אין לבעלי חיים השגחה: "כי איני סובר שהוא יתעלה נעלם ממנו דבר, או שאני מיחס לו אי יכולת, אלא אני בדעה כי ההשגחה נספחת לשכל". כלומר, ההשגחה היא רק על בני האדם שיש להם שכל ובהתאם לשפע האלוקי שהם זכאים לו. לכן אין זה ראוי והוגן שהקב"ה ישגיח על בעל חיים כמו על האדם, שאחרת במה מותר האדם מהבהמה. בשל מעמדם הירוד של בעלי החיים "הוקלה הריגתם ואף נצטוינו בכך לשם תועלת".³²

הרמב"ם מכיר אפוא בחוש הרחמים הטבעי האינסטינקטיבי של בעל חיים, כפי שהוא מייטיב לתאר בעניין שילוח הקן, אם כי הוא מציג גישה מעשית; מאחר שלדעתו אין האפרוחים ראויים לאכילה, הרי שממילא אין כל הצדקה לצער את האם שלא לצורך.³³ לשיטת הרמב"ם כל היצורים נועדו לתועלת האדם ולכן מותר לאדם להשתמש בהם לצרכיו. הדרך הראויה בהתקנת אכילתם היא בשחיטה לא משום צער בעלי חיים, אלא משום שהיא הדרך הטובה לחנך את האדם למידה של רחמים. בדרך זו יגיע האדם לתכלית הסופית של כל המצוות; בקיום עולם שמתנהל בדרך תקינה ונעלה, ובאופן פרטי להדריך את בני האדם לנהוג במידות ומעשים טובים. ואין זה מקרי שהרמב"ם מטעים את דבריו בציטוט מהפסוק של מצוות שילוח הקן "למען ייטב לך והארכת ימים".³⁴ הרמב"ם, בפירושו למצוות שילוח הקן, דן בהרחבה בסוגיית טעמי המצוות ובעניין צער בעלי חיים. למעשה הוא מצדד עקרונית בגישת הרמב"ם ומחדד אותה:

והכוונה בכולם לטוב לנו ולא לו יתברך ויתעלה, אבל כל מה שנצטוינו שיהיו בריותיו צרופות ומזוקקות בלא סיגי מחשבות רעות ומדות מגוננות, וכל מה שאמרו לפי שעושה מדותיו של הקב"ה רחמים ואינן אלא גזרות, לומר שלא חס האל על קן ציפור ולא הגיעו רחמיו על אותו ואת בנו, שאין רחמיו מגיעין בבעלי הנפש הבהמית למנוע אותנו מלעשות בהם צרכנו, שאם כן היה אוסר השחיטה, אבל הטעם המניעה ללמד אותנו מדת הרחמנות ושלא נתאכזר, כי האכזריות תתפשט בנפש האדם, כידוע בטבחים שוחטי השורים הגדולים והחמורים, שהם אנשי דמים זובחי אדם אכזרים מאד, ומפני זה אמרו טוב שבטבחים שותפו של עמלק. והנה

31 מורה נבוכים, ח"ג פ"ז, מהדורת קאפח, עמ' שיג-ש"ד.

32 מורה נבוכים, ח"ג פ"ז, מהדורת קאפח, עמ' שיד-שט"ז.

33 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצג.

34 מורה נבוכים, ח"ג פכ"ז, מהדורת קאפח, עמ' שלח וכן השוו פל"א.

המצוות האלה בכהמה ובעוף אינן רחמנות עליהם אלא גזירות בנו להדריכנו וללמד אותנו המדות הטובות...³⁵

בקרב הפרשנים ישנם עוד הסברים לטעם מצוות שילוח הקן מהפן של מידת הרחמים. כך למשל מסביר הנצי"ב מוולאז'ין: "ראיתי בטעם המצווה כי הוא שילום גמול הרחמים, דהאם היה ביכלתה לפרוח מן האדם, אך בקשה להגן על האפרוחים או על הביצים, על כן תמלט". כלומר, אין לנצל לרעה את מידת מסירותה ורחמנותה של האם לבניה וללכוד אותה בשעת חולשתה. למרות הסבר זה, אף הוא סובר שבעיקרו של דבר מדובר בגזירה.³⁶

קיום המין בעולם

בתחילת דבריו מביא הרמב"ן הסבר חשוב נוסף להבנת הגיון מצוות שילוח הקן, ועיקרו שימור מיני בעלי החיים ומניעת הכחדתם מהעולם: "שלא יתיר הכתוב לעשות השחתה לעקור המין אעפ"י שהתיר השחיטה במין ההוא. והנה ההורג האם והבנים ביום אחד או לוקח אותם בזיות להם דרוך לעוף כאילו יכרית המין ההוא".³⁷ הסבר זה נזכר גם אצל רבים אחרים.³⁸ ר' יצחק אברבנל אף מוסיף הסבר מעשי, שבעצם שימור האם היא תוכל להקים דורות נוספים ובכך יובטח המשך קיום מזונו של האדם בעולם. הוא משווה את מצוות שילוח הקן לאיסור כריתת עצי פרי, שהותר לאכול הפירות, אך נאסר לכרות את העץ (דברים כ יט-כ).³⁹

טעמי המצווה בדרך הקבלה

הפסוקים העוסקים במצוות שילוח הקן זכו לדרשות רבות בספרות חז"ל ובהן נלמד על שכרו של האדם שמקיים את המצווה ובכך שהוא מקרב את הגאולה לעולם.⁴⁰ בדברי הראשונים אנו מוצאים הסברים נוספים למצוות שילוח הקן על דרך הקבלה. רכנו בחיי

35 הרמב"ן, לדברים כב ו-ז.

36 ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, פירוש העמק דבר לדברים כב ו.

37 הרמב"ן, לדברים כב ו-ז.

38 פירוש אבן עזרא לדברים כב ז; ספר כלבו (מהדורת ד' אברהם), ו, ירושלים תשנ"ו, סימן קיא, עמ' תקי; פירוש החזקוני (מהדורת ח"ד שעוואל) לדברים כב ז; רבינו בחיי, ביאור על התורה (מהדורת ח"ד שעוואל), ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' שפה; ספר החינוך, סימן תקל"ז במהדורת ח"ד שעוואל (או תקמ"ה במהדורות אחרות); פירוש הספורנו לדברים כב ז; ר' חיים בנבנשת, דינא דחיי, ירושלים תשנ"ז, עשין ס"ה, עמ' 400 ועוד.

39 אברבנאל לדברים כב, ו.

40 ראו למשל, דברים רבה, כי תצא, פרשה ו.

מביא שני הסברים, בתחילה הוא פתח את פירושו "על דרך הפשט, יצוה הכתוב בקיום המין ושלא לעקרו... ועל דרך השכל: שלח תשלח את האם, טעם המצווה ללמדנו על מדת הרחמנות". אולם בהמשך הוא מביא הסברים נוספים "על דרך הקבלה". ההסבר האחרון מבוסס על 'ספר הבהיר' המיוחס לרבי נחוניא בן הקנה.⁴¹ לפי הסבר זה רומז שילוח "האם" לבינה שהיא 'אם העולם' שהולידה את כל העולמות ומחמת כבודה אין להנות ממנה, ו'הבנים' הם שבעת ימי בראשית ושבעת ימי חג סוכות. הסבר נוסף על פי הקבלה, לפי שיש במצווה זו לעורר רחמים על כל העולם:

כי מתוך שהוא משלח את האם והנה היא מצטערת ודואגת על חרבן קנה ורחוק בניה ומצטערת והולכת ורוצה לאבד את עצמה, ומתוך צערה הגדול השר הממונה על העופות מבקש רחמים מהקב"ה, ואז הקב"ה שכתוב בו 'ורחמיו על כל מעשיו' ממשיך שפע הרחמים על כל המצטערים והצריכים רחמים ומרחם עליהם. נמצאת אומר: שהמקיים מצווה זו ומשלח הוא סבה לעורר רחמים על כל העולם וטוב לו עמהם...⁴²

בדומה לפירוש זה מופיעים בספרות המקובלים פירושים אליגוריים רבים נוספים על פסוקי מצוות שילוח הקן.⁴³ ברוב הפירושים הללו לא מצאנו אמירה מפורשת ליזום את מצוות שילוח הקן, אך בהחלט ניתן להתרשם שהם מעודדים זאת. ר' חיים ויטאל (1543-1620) מציין פעמים רבות בשם רבו האר"י את חובתו של האדם לדרוף ולקיים את כל המצוות: "ואפילו אותם שאינם חובה על האדם אלא בהזדמן, כגון מצוות שילוח הקן".⁴⁴ אדם שהייתה באפשרותו לקיים את מצוות שילוח הקן ונמנע מלעשותה יחוייב בגלגול נשמות. ר' חיים ויטאל מספר שרבו האר"י הורה לו ללכת בדרכיו, שלא להמית כל דבר חי בעולם ואף לא לשחוט. יחד עם זאת אמר לו להשלים את כל המצוות שעדיין לא קיים ולבסוף לקיים את מצוות שילוח הקן, שמסמלת את שילוח הנפש, שכבר נגמרה להתקן.⁴⁵ ר' אברהם צבי אייזנשטאט (1813-1863) מטעים כדעת 'הזהר' שיש לקיים את

41 ספר הבהיר, סימן ק"ד-ק"ה.

42 רבינו בחיי, עמ' שפז-שפח.

43 ראו במיוחד, זהר חדש, למדרש רות, צח ואילך, 'מאמר קן צפור' וכן תיקוני הזהר, תיקון ו'. ר' חיים ויטאל, שער המצוות, פרשת כי תצא, תל-אביב תשכ"ב, עמ' קלז-קלח. מהפרשנות הקבלית נגזרות גם הלכות, ראו למשל: ר' י"מ הלל, "זמני מצות שילוח הקן לדעת הרש"ש ז"ל", מקבציאל, י (תשמ"ו-ז), עמ' קעז-קפט.

44 הקדמה לשער המצוות.

45 ר' חיים ויטאל, שער הגלגולים, ירושלים תשמ"ו, הקדמה טז, עמ' מז-מח והקדמה לח, עמ' קג. וכן ראו ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים, ירושלים תשמ"א, פט"ז, בעניין מצוות עשה מן התורה התלויות בידיים, עמ' צו-צז.

מצוות שילוח הקן, כשם שחייב אדם ללבוש ציצית, שאם לא יעשה כן "בעידן ריתחא" יענישו אותו על כך.⁴⁶

ואכן בדורות האחרונים ישנן עדויות לקיום מצוות שילוח הקן. לעתים קיומה של המצווה היה כרוך בביגועה רבה תוך כדי נטילת סיכון רב, כפי שמעיד ר' יוסף מולכו (1768-1692) "וכך עושים בירושלים עה"ק ת"ו חסידים ואנשי מעשה לרדוף בהרים ובגבעות בכפרים באישון לילה ואפלה ומסכנים עצמם כדי לקיים מצוות שילוח הקן. ובשנה הזאת, שנת תקי"ט (1759), קיימו מצווה זו תוך העיר, דהיינו בקירות הבתים והחצר שיש שם חורים אשר שם ציפורים יקננו. ועולים בסולם בלילה... ואינם צריכין לצאת חוץ לעיר בכפרים במקום סכנה כאשר הייתה באמנה איתם עד עכשיו".⁴⁷ גם ר' אהרן עזריאל איש ירושלים מעיד שחכמי ירושלים, ר' משה סוזין ור' אברהם גאגין היו יוצאים מחוץ לירושלים בכדי לקיים את מצוות שילוח הקן.⁴⁸ הרב ששון בן משה מחכמי ישיבת בית אל בירושלים מציין עד כמה התאווה לקיים מצווה זו: "ועל זה הייתה תפילתי לאל חיי שיעזורני על דבר כבוד שמו כן יהיה רצון אמן, ותתי לי דרדפתי אחר מצווה זו וקיימתי אותה ג' פעמים".⁴⁹

האם מצוות שילוח הקן היא חובה או רשות?

בסוגיה זו נחלקו הפוסקים. בדברי האחרונים קיימת גישה שמצווה לשלח את האם אפילו שאין האדם מעוניין לקחת את האפרוחים או הביצים, והוא אינו רשאי להמשיך בדרכו מבלי לשלחה. כאמור, גישה זו נובעת בעיקרה מהשפעת גישת המקובלים, והיא נתמכת גם בפרשנות שונה של המאמרים התלמודיים. מראשי הדוברים של גישה זו היו ר' יאיר חיים בכרך (1702-1638), בעל ה'חוות יאיר'⁵⁰ ור' צבי הירש בן יעקב אשכנזי (החכם צבי = 1718-1660).⁵¹ בעקבותיהם⁵² הולכים גם פוסקים אחדים.⁵³ כך למשל פוסק החיד"א להלכה בניגוד לפשט הגמרא:

- 46 פתחי תשובה ליו"ד רצב, ס"ק א. ועל קביעתו שיש עונש בעידן ריתחא, השיגו כמה פוסקים, ראו סיכום: ר' שמעון מרגליות, ספר הבנים תקח לך (מהדורה שנייה), ירושלים תשנ"ז, עמ' מד-מה.
- 47 ר' יוסף בן אברהם מולכו, שלחן גבוה, ירושלים תש"ן (צילום מהדורת שאלוניקי), ליו"ד רצב, ס"ק ח.
- 48 ר' אהרן עזריאל, כפי אהרן, ב, ירושלים תרל"ד, ליו"ד סימן י', ס"ק ו.
- 49 ר' ששון בן משה, ספר שמן ששון, ירושלים תרנ"ו, שער טו, סוף פ"ג סק"ט, עמ' מו.
- 50 שו"ת חוות יאיר, למברג תרנ"ד, סימן ס"ז.
- 51 שו"ת חכם צבי, דברצין תש"ב, סימן פג.
- 52 אלו שני האישים העיקריים שנזכרים בספרות ההלכתית כמייצגי גישה זו, אם כי למעשה דיוק בלשונם מראה שדווקא הם אינם החלטיים בגישה זו, ראה: א' קורמן, "עקרונות אקולוגיים בטעמי המצוות", שמעתין, 59 (תש"מ), עמ' 52, הערה 3.
- 53 ר' יוסף בן אברהם מולכו, שלחן גבוה, ירושלים תש"ן (צילום מהדורת שאלוניקי), ליו"ד רצב, ס"ק יט; ר' אהרן עזריאל, כפי אהרן, ב, ירושלים תרל"ד, עמ' לט-מו; חידושי ר' עקיבא איגר ליו"ד רצב ס"ק א;

אע"ג דלפי המשמעות הש"ס דקתני יכול יחזור בהרים וכו' מוכח שאינו חיוב לחזור מצווה זו מ"מ כי יקרא קן ציפור לפניו חייב לזינק ולהטפל בו לשלח האם ולזינק הבנים לקיים מצוות ה'. הרב חוות יאיר בתשובותיו סי' ס"ז ומדברי האר"י זצ"ל משמע שצריך להשתדל לקיים מצווה זו, ודכוותא.⁵⁴

לעומת זאת, מדברי כל הראשונים וחלק ניכר מהאחרונים ניתן להבין בפשטות כי אם אין האדם רוצה לקחת את הבנים הוא פטור מהמצווה⁵⁵ ובהמשך מאמר זה ננסה לבאר דרך זו ולצדד בה על פי ביאור טעם מצווה זו בדרך הריאליה.

שילוח הקן לאור המציאות הקדומה

דומה, שעל רקע תקופת השפע שבה אנו מצויים ובהשפעת תרבות המערב שאנו נתונים בה, קשה לאדם המודרני להבין את מצוות שילוח הקן. את המצווה הזאת יש להבין על פי המציאות התרבותית והכלכלית שנהגה בעולם העתיק. בתקופה הקדומה הפער החברתי היה גבוה מאוד והרושם שעולה מהמקורות הוא שרבים מקרב האוכלוסייה היהודית, שבדרך כלל לא ניתן לה ביטוי במקורות היסטוריים, חיו מתחת ל'קן העוני'. אנשים רבים חיו בתנאי דלות ועוני מחפירים וכל מאוייהם היה לזכות ב'לחם לאכול ובגד ללבש' (בראשית כח כ). על מציאות קשה זו מלמדים פסוקים והלכות רבות (למשל, דברים כד יב-טו). על רקע זה יש לראות במצוות הסוציאליות בתורה ובהן חובת הצדקה (דברים טו ז-יב) מהפכה של ממש לעומת המצב שהיה בשאר העמים באותה העת. המקרא גם מבליט את דמותו של הקב"ה

ר' צבי מוילנה, בית לחם יהודה ליו"ד רצב, כותב שיש לפסוק להלכה מספר הזוהר שחייב אדם ליטול את הבנים.

54 ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ברכי יוסף, יו"ד סימן רצ"ב, ס"ק ת.
55 ראו למשל: הרי"ף והחידושי הר"ן למסכת חולין קל"ט ע"ב; הרמב"ם מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצג, הערה 28; רבינו אלעזר מגרמייזא, פירוש הרוקח על התורה (מהדורת י' קלוגמן), ג. בני ברק תשס"א, עמ' רמד; ר' מנחם ב"ר שלמה (המאירי), בית הבחירה, (מהדורת א' ליס), ירושלים תשל"ד, עמ' תצ"ג, הערה 20; רבינו בחיי, עמ' שפח; שו"ת חתם סופר, ירושלים תשל"ב, או"ח, סימן ק.

על הקשיים לשיטת שו"ת חוות יאיר ושו"ת חכם צבי, ראו: ר' אברהם יהודה שורץ, שו"ת קול אריה, ירושלים תשכ"ב, סימן פ"א; ר' יוסף חיים בן סאמון, שו"ת עדות ביהוסף, ליוורנו תק"ס, סימן לה; ר' שלמה ארנרין, שו"ת לחם שלמה, שאמלוויא תרפ"ד, או"ח סימן כ"ג; ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולאזין), מרומי שדה, ה, ירושלים תשי"ט, לחולין דף קל"ט, עמ' נב-נג; הנ"ל בפירוש העמק דבר לדברים כב ו; ר' יצחק קלנבורג, הכתב והקבלה, ב, ברלין, תר"מ, עמ' 57-58; ר' אברהם ישעיהו קרליץ, ספר חזון איש, יורה דעה, בני ברק תשנ"א, סימן קע"ה.

כפטרונום של השכבות החלשות בחברה ובהם העניים. לקב"ה מיוחסת מידת הרחמים, ובמיוחד הוא ער לקשייהם וצרכיהם של הדלים: "וצעקת עניים ישמע" (איוב לד כח, ועוד). שנות בצורת תכופות היו שכיחות בארץ-ישראל הקדומה ולא פעם הן גרמו לרעב כבד ותמותה גדולה באדם ובבעלי החיים שביית. אנשים רעבים, בעיקר בשנות בצורת, שביקשו להתקיים, לא היו בררניים ואכלו כמעט כל דבר שיכל להחיות את נפשם. בני אדם נאלצו לכתת רגליהם למרחקים כדי לחפש את מזונם,⁵⁶ שכלל צמחי בר, לעתים תוך כדי סכנת הרעלה (מל"ב ד לח-מ; איוב ל ג-ד).

התורה מכירה בצורכי הקיום של בני האדם והתירה להם לאכול גם מגוון בעלי חיים על פי סימני כשרות (ויקרא יא; דברים יד). בעלי חיים אלה כוללים חיות בר (דברים יב, כב; יד ה) ועופות שונים ובהם אף ציפורי שיר קטנות. מגוון בעלי החיים הכשרים ששימשו את אבותינו בעבר היה גדול לאין ערוך משלנו, הודות לקיומה של מסורת אכילה רציפה, שלצערנו כורסמה בדורות האחרונים.⁵⁷ במיוחד ראוי לציון ההיתר לאכול מיני "שרץ עוף" מסוימים, היינו ארבה שהגיע בלהקות גדולות ומיני חגבים בודדים אחרים.⁵⁸ אכילת החגבים הייתה בדרך כלל "ברירת מחדל" ונעשתה בשנות רעב מתוך הכרח לשרוד. אולם לא רק אנשים משכבות החברה העניות אכלו ארבה, אלא הוא אף עלה על שולחן מלכים, שכן הוא לא נחשב למזון דוחה, אלא נחשב דווקא למאכל תאוה מזין.

סוגיית אכילת החגבים חשובה מאוד להבנת מצוות שילוח הקן. בני אדם היו צדים בעלי חיים כשרים כדי להשקיט את רעבונם, גם אם מדובר ביצורים קטנים שהטורח בהתקנת אכילתם היה מרובה. מדובר בנוהג תרבותי שהיה מקובל בעבר בארץ-ישראל ונוהג עד היום בכל ארצות הים התיכון. במקורות היהודיים ישנן הרבה איזכורים לציד ציפורים בשיטות שונות, ועד היום לדוגמה ניצודות מדי שנה בקפריסין לבדה, מיליוני ציפורי שיר קטנות, בעיקר סבכי שחור-כיפה (*Sylvia atricapilla*) ודרור ספרדי (*Passer hispaniolensis*). מדובר בציפורים קטנות שמשקלן כ-20-30 גרם ששכיחות גם בארץ-ישראל. לאנשים שאוכלים את הציפורים מיומנות רבה במריטת הנוצות ובפשיטת העור. הציפורים האלו נחשבות למעדן ונאלות מבושלות, צלויים וכבושות.⁵⁹

56 ואיננו עוסקים בתופעת הנדידה מארץ-ישראל לחו"ל או על יבוא מזון, שהייתה מנת חלקם של אנשים בעלי יכולת, ראו למשל: בראשית יב, י; מב, ב-ג; מל"ב ח, א-ב; רות א, א ועוד.

57 ראו: ז' עמר, "הצילו את המסורת!", דף שבועי (אוניברסיטת בר-אילן), מס' 389 (פרשת שמני, תשס"א), עמ' 1-5.

58 ויקרא יא כא-כב; ח' סרי וז' עמר, "כשרותו של הארבה", תחומין, יט (תשנ"ט), עמ' 283-299.

59 מ' כסלו, "ציד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק — ריאליה ומקורות", על אתר, א (תשנ"ו), עמ' 7-20; הנ"ל, "ערף דביק ושימושו בציד ציפורים", בתוך: חקרי ארץ (ספר היוכל לכבוד י' פליקס) ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ עורכים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 179-204.

בהקשר לזה נציין שעד לימינו התקיימה מסורת אכילה פעילה של ציפורי דרוך כמעט בכל קהילות ישראל.⁶⁰ יתירה מזאת, השם "ציפור", הוא שם פרטי המתייחס לעוף קטן זה, כמו שעולה מפרשת טהרת המצורע.⁶¹

מלבד לצורך תזונה, נעשה בתקופה הקדומה שימוש רב בציפורים לצרכים אחרים. בחברה המסורתית ידע האדם לנצל את מרב התועלת המצויה בחומרים הטבעיים שהיו זמינים לו. כך למשל השתמשו בעצמות ובביצי ציפורים לצורך יצירת כלים.⁶² בחברה המערבית איבדו את ערכם חלק ניכר מחומרי הטבע בגלל חוסר כדאיות כלכלית עם הימצאותם של תחליפים זולים וטובים יותר, ובשל שינוי טעמו של שוק הצרכנים המודרני. נשוב אם כן למצוות שילוח הקן ונבהיר כמה מפרטיה על פי המציאות הריאלית. ברור לגמרי שיסודה של המצווה הוא מתוך כורח קיומי, בעיקר כאוכל נפש או לכל שימוש תועלתי אחר, אך בוודאי שאין כוונת התורה לתפיסת ציפורים לצורך שאין לו תכלית. זה גם ההסבר מדוע כלל הרמב"ם את מצוות שילוח הקן בהלכות שחיטה (פי"ג). הסיבה ש"עוף טמא פטור מלשלח"⁶³ היא בפשטות מפני שממילא הוא אסור לאכילה ולכן הוא אינו חשוב לקיום מצוות שילוח הקן. המצווה כוללת את כל העופות הטהורים לבתי גידוליהם: "בכל עץ או על הארץ" (דברים כב ו), כגון: ציפורי שיר המקננות בסבך העצים, יוני סלע, חוגלות המקננות על הקרקע, עופות מים ועוד.⁶⁴ הדים למצוות שילוח הקן ניתן אולי למצוא בפסוק בישעיהו: "והיה כעוף נודד קן משלח" (טז, ב). הנביא גם מזכיר את תופעת לקיחת ציפורים מקנם ואיסוף ביצי ציפורים: "ותמצא כקן ידי לחיל העמים וכאסף ביצים עזבות" (ישעיהו י יד). למעשה אין הבדל מהותי באיכות ובהרכב התזונתי בין ביצי תרנגולת ובין ביצים של ציפורים אחרות. לשם דוגמה נציין שבשנים האחרונות החלו לשווק בארץ בהכשר, ביצי שלו כבושות הנחשבות למאכל לאינני טעם. גם מבחינה הלכתית אין איסור עקרוני לאוכלם.

60 י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 84-85 ובמיוחד הפרק על הדרור בספר זה.

61 ובהקשר לטהרת המצורע נאמר בתורה שצריך להביא "שתי צפרים חיות טהורות" (ויקרא יד ד). המשנה מציינת שמדובר בציפורי דרוך טהורות שניתן לשחטן ולאכלן (נגעים, יד, א). בעניין שילוח הקן, מצווה הקיימת רק בעוף טהור, אומרת המשנה: "לא יטול אדם אם על הבנים, אפילו לטהר את המצורע". (משנה חולין, יב, ה). ובעניין שילוח הציפור החיה של המטהר מהצרעת (ויקרא יד ז), מובאת סברתו של רבא ש"לא אמרה תורה שלח לתקלה ומפרש רש"י: "שתהא למכשול עון וילכדנה אדם ויאכלנה" (בבלי, קדושין נו ע"ב, ד"ה 'רבא אמר'). ועוד על טהרת הציפורים, ראו דברי התוספות לחולין קלט ע"ב, ד"ה תא שמע.

62 ראו למשל: משנה שבת ב, ד, כלים יז, יד; א' איילון וח' שורק, עצם העניין — ממצאים קדומים מעצמות בעלי-חיים, תל-אביב תשנ"ט.

63 משנה חולין, יב ב.

64 על מסורת אכילת ציפורי שיר בדרורות האחרונים, ראו י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 84-93 [להלן: לוינגר].

רבינו חזקיה ב"ר מנח, בעל פירוש החזקוני לתורה פירש 'ואת הבנים תקח לך' – לאכילתך. למדנו מכאן שהביצים נאכלים אעפ"י שהם יוצאים מן החי"⁶⁵. אשר לאכילת אפרוחים (או גוזלים),⁶⁶ רוב הפוסקים פסקו להלכה כחכמים שמותר לאוכלם מיד, אפילו שעיניהם טרם התפתחו.⁶⁷ אמנם היו שנטו לאסור את האפרוחים משום שהם בגדר "שרץ"⁶⁸ או משום מיאוס, אך מדד זה הוא סובייקטיבי ועשוי להשתנות על פי נורמות והרגלים תרבותיים.⁶⁹ אכילת ביצים או אפרוחים היא תופעה תרבותית שהייתה קיימת בעבר.⁷⁰ יתירה מזאת, בתקופת התלמוד אכילת גוזלים (בדומה לאכילת פרגיות בימינו) נחשבה למעדן וגדולי האמוראים היו נוהגים לאוכלם.⁷¹ גם בימינו קיימת באזורים מסוימים תופעת אכילת אפרוחים, אך בהחלט אין היא שכיחה בכל המקומות.

לכאורה גם הרמב"ם לא הכיר בימיו את תופעת האכילה של אפרוחים צעירים של ציפורי בר כמרכיב מזון שכיח, ולכן סבר שאינם ראויים לאכילה.⁷² יחד עם זאת, הוא הכיר בסגולות הרפואיות של אפרוחי ציפורים שונות, ובהם "אפרוחי התרנגולת, הנפרדים מאמותם".⁷³ בעניין הטעם של הקרבת 'בני יונה' הוא כתב במפורש שרק טעמם של היונים הצעירים ערב.⁷⁴ אפשר ליישב את דברי הרמב"ם על פי מה שכתב ב'הלכות דעות', שאכן

- 65 רבינו חזקיה ב"ר מנח (מהדורת ח"ד, שעוואל) לרברים כב ו, מבוסס על התוספות לחולין סד ע"א, ר"ה שאם ריקמה ואכלה.
- 66 בימינו אנו מבחינים בין 'אפרוחים' (עוזבי קן) ובין 'גוזלים' (חובשי קן) אך במקורות הקדומים הבחנה זו אינה קיימת.
- 67 בבלי, ביצה ו ע"ב, חולין סד ע"ב, בדברי התוספות; הרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פ"ג, ה"י; שו"ע, יו"ד טו.
- 68 השי"ך ליו"ד טו ס"ק ב. מכל מקום לגבי אפרוחים שהעלו נוצות, התירו לאוכלם רוב הפוסקים, ראו: ר' צבי הירש שפירא, דרכי תשובה, לשו"ע יו"ד טו.
- 69 הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, ערוך השולחן על הלכות שחיטה, סימן טו, ניו-יורק תש"י, עמ' 37; וכן ראו דיון ומראה מקומות נוספים לגבי היתר אכילת אפרוחים, למי שהדבר אינו נחשב מאוס, אצל: הרב שלום שברון, דעת תורה על הלכות שחיטה, למברג תרנ"א, ליו"ד סימן טו ס"ק ד (עמ' נט). ועוד ראו בעניין אכילת זחלי הארבה, ח' סרי וו' עמר, "כשרותו של הארבה", תחומין, יט (תשנ"ט), עמ' 291, הערות 26-27. ובמיוחד בפרק העוסק בסוגיה זו בקובץ זה.
- 70 ועל אכילתם אפשר אולי ללמוד מההלכה הבאה: "מה אפרוחים שיש בהם צורך, יצאו מתים שאין בהם צורך, אף ביצים שיש בהם צורך, יצאו ביצים מוזרות שאין בהם צורך", ראו: ספרי דברים (מהדורת פינקלשטיין), ניו-יורק תשכ"ט, פסקה רכה.
- 71 סיכום המקורות, מ' בר, אמוראי בכל, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 143.
- 72 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצג.
- 73 רבינו משה בן מימון, פרקי משה [ברפואה] (ז' מונטנר מהדיר), ירושלים תשכ"א, מאמר כ, עמ' 241, וכן לגבי ציפורים שונות, שם, עמ' 238, 274-275; הנ"ל, תשובות רפואיות, בתוך: ביאור שמות הרפואות (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 147-148.
- 74 מורה נבוכים, ג, מו, מהדורת קאפח, עמ' שפג.

הנוהג לאכול בני יונה קטנים היה שכיח גם בתקופתו, ואף נחשב למעדן תאוה, אלא שהרמב"ם כרופא סבר על פי המקובל בתורת הרפואה בתקופתו, שהם מאכלות רעים לגוף. לדבריו, אין לאכול מהם כלל, אלא רק אם מזדקקים להם לצורך רפואי מיוחד.⁷⁵ לפי שיטתנו, התורה מתירה לאכול רק את הביצים והאפרוחים ולא לקחת את האם כאשר צאצאיה עדיין תלויים בטיפולה של האם לצורך קיומם. אמנם הרמב"ם הסביר שהטעם הוא מניעת צער של נטילת הבנים מהאם שהוא חוש אינסטינקטיבי המוטבע בכל הברואים. אך עם זאת צריך לציין שבעת שילוח הקן נגרם צער גם לאפרוחים. מחקרים רבים מוכיחים את הקשר הטבעי שקיים בין האם ובין הצאצאים, ואף על קיום תקשורת ביניהם עוד בהיותם בתוך הביצים.⁷⁶ קשר בין האם לצאצאים קיים גם בחלק מהעופות המבויתות, אם כי במידה פחותה. הסיבה העיקרית אינה אפוא צער בעלי חיים שקיים בכל מקרה, אם כי עלינו לשאוף לצמצמו ולהימנע מצער מיותר.

הטעם העיקרי למצוות שילוח הקן, כפי שכבר ציינו כמה מהראשונים, היא אפוא לדעתנו מניעת הכחדתם של מיני הציפורים מהעולם. אם אכן כך הוא, מדובר בתחיקה מתקדמת ביותר ביחס למקובל בעולם העתיק, ושילוח הקן הוא כנראה האיזכור הקדום ביותר לחוק הגנת הציפור. מצווה זו נובעת מהגישה שיש לשמור את כל מיני היצורים שנבראו בעולם לעד.⁷⁷ כי לכול היצורים תפקיד חשוב, ובכללם בעלי חיים טמאים או מזיקים, למרות שלא תמיד רואה בהם האדם חשיבות הניכרת לעין.⁷⁸ אמנם המקורות הללו מזכירים את הגישה האקולוגית המודרנית,⁷⁹ אך צריך להיזהר מהפרזה ואין לייחס להם את אותה המשמעות שאנו מקנים היום לערכי הטבע. "החוגים הירוקים" בימינו משקפים מגמה קיצונית ביחס לשמירת הטבע, כתגובה להפרת האיזון הברוטלית של האדם בתקופה המודרנית. לעומת זאת, התפיסה היהודית המסורתית מייצגת גישה מעשית ומאוזנת יותר, בין ניצול משאבי הטבע ובין ריסון עצמי ושמירה מהרס; עוד בהיותו של אדם בגן העדן הוטל עליו תפקיד כפול — "לעבדה ולשמרה" (בראשית ב טו). מצד אחד, העולם ויצוריו נבראו כדי שהאדם ינצלם לצרכיו (בראשית א כח-לא), ומצד אחר ציווה הקב"ה את האדם לשמור על עולמו, כדברי המדרש: "וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם תקלקל אין מי שיתקן אחריך".⁸⁰

75 הלכות דעות פ"ד ה"י.

76 ר' ענבר, צפרות, א, חיפה תשמ"ט, עמ' 203-207.

77 הרמב"ן לבראשית א יב.

78 ראו במאמרי חז"ל: בראשית רבה י, ז; בבלי, שבת עז ע"ב; סנהדרין קח ע"ב, בדו שיח בין נוח לעורב. זה אחד מהמדרשים הרבים המדגישים את החשיבות של שימור המין בעולם, וכן השוו לתחומא פרשת נח, ו, המפרש באורח זה את הפסוק: "ורחמיו על כל מעשיו" (תהילים קמה ט).

79 ראו: קורמן, עמ' 49-56.

80 קהלת רבה ז, לפסוק יג.

מכל מקום, החשש מפני היעלמות מיני בעלי חיים מן העולם קיים גם בימינו, ורק הודות לחוקי הגנת הטבע ואכיפתם המשולבת בהסברה ציבורית נמרצת נמנעה בשנים האחרונות הכחדתם של מיני עופות רבים בארץ. לעומת זאת בארצות השכנות כמו סוריה וירדן, שבהם אין אוכפים כמעט את חוקי הגנת החי (אם הם בכלל קיימים) מעטות מאוד האוכלוסיות של ציפורי השיר ושל ציפורים אחרות, וכמעט שאין לצפות בהן כלל. תופעה קשה זו קיימת במיוחד בלבנון, כפי שתיאר זאת ע' פרומקין, שסייר באזור בזמן מלחמת שלום הגליל: "נהנינו מהנוף הטבעי המרהיב שמסביב, אך משהו מוזר בנוף הטבעי הציק לי למן היום הראשון — אין לשמוע בלבנון קולות של ציפורים או לראותן בכל פינה, כפי שהורגלו בישראל".⁸¹ בשל החשש להכחדת הציפורים בארצות שבהם נעשה ציד נרחב של ציפורים כמו בקפריסין, נחקקו בשנים האחרונות, בלחץ רשויות שמירת הטבע בעולם, חוקים כנגד הציד והמסחר בו.⁸²

לעומת זאת, בדין שילוח הקן, כאשר מותירים את האם בחיים קיים סיכוי סביר שהיא תשוב להטיל ביצים ולקנן עליהם ותקיים מחזור חיים חדש (לעתים כמה מחזורי קינון) ובכך יובטח המשך המין בעולם.⁸³ החוש הטבעי (האינסטינקטיבי) של העופות מהווה גורם משפיע על ייצר התולדה ולדבר זה יש השלכה הלכתית. המצווה מחייבת לשלח את האם לחלוטין: "שלחה וחזרה, שלחה וחזרה, אפילו ארבעה וחמשה פעמים — חייב, שנאמר 'שלח תשלח'.⁸⁴ הסיבה היא שרק משעזבה האם את הקן והתייאשה מהסיכוי למצוא צאצאים חיים, היא עשויה להתחיל שוב בבניית קן חדש. לכן גם מצוות שילוח הקן היא רק באם ולא באב,⁸⁵ מפני שהאם תוכל להמשיך להטיל ביצים. אולם אם היא מטילה "ביצים מוזרות", היינו שאינן בנות קיימא,⁸⁶ האדם פטור משילוח האם מפני שממילא היא אינה יכולה לדאוג לדור ההמשך. פטור מהמצווה קיים גם לגבי אפרוחים "מפריחין",⁸⁷ היינו אפרוחים מפותחים דיים שכבר יכולים לעוף ולדאוג לבדם למזונם. גם בשלב זה ההורים מלווים לעתים את הצאצאים, וככול שהם עצמאיים יותר הקשר עם ההורים נחלש. מכל

81 ע' פרומקין, "אבו עלי הצייד", טבע וארץ, כה/6 (תשמ"ג-תשמ"ד), עמ' 30-31; ר' לטס, "קטל מסיבי של עופות בלבנון", שם, עמ' 33-34.

82 כסלו, עמ' 187.

83 למשל נקבת הדרור מקיימת כשלושה-ארבעה מחזורי קינון בעונה. תטולה מלאה שהוצאה מהקן על ידי האדם, מוחלפת לאחר ימים מעטים באחרת. נקבה אחת שהועמדה על ידי החוקרים בניסיון הטילה במשך כשלושה חודשים ומחצה ארבעים ותשע ביצים! ראו: א' שמאלי, צפרים בארץ-ישראל, ב, רמת-גן 1968, עמ' 301-303.

84 משנה, חולין יב, ג.

85 בבלי, חולין קמ ע"ב.

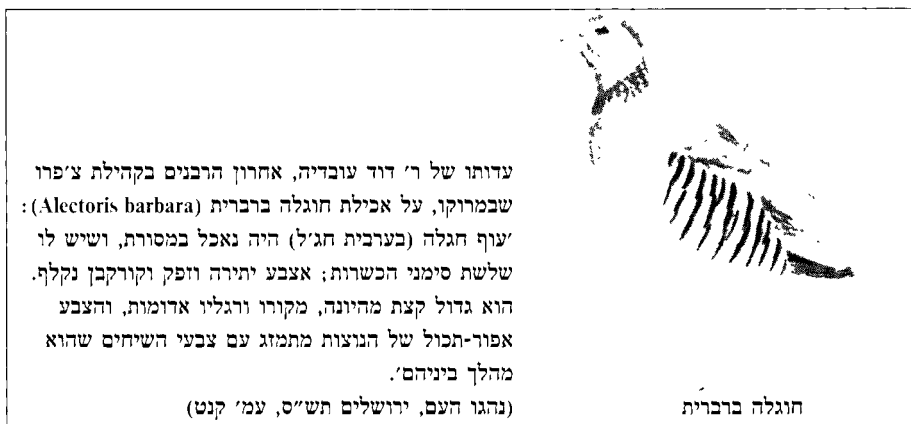
86 משנה, חולין יב, ג.

87 שם.

מקום, אפרוחים "מפריחין" אינם זקוקים עוד לאימם לצורך קיומם ולפיכך לא חוששים במקרה כזה מפני הכחדת המין.

דין קורא זכר

רק בעניין דין "קורא זכר" הייתה קיימת מחלוקת: ר' אליעזר מחייב וחכמים פוטרין.⁸⁸ המחלוקת ביניהם נסבה על בירור העובדות הביולוגיות הנכונות באשר להתנהגות זכר הקורא בתקופת הקינון.⁸⁹ הקורא שבמקורות מזוהה עם העוף המכונה בימינו חגלה

עדותו של ר' דוד עובדיה, אחרון הרבנים בקהילת צ'פרו שבמרוקו, על אכילת חגלה ברברית (*Alectoris barbara*): 'עוף חגלה (בערבית חג'ל) היה נאכל במסורת, ושיש לו שלשת סימני הכשרות: אצבע יתירה וזפק וקורקבן נקלף. הוא גדול קצת מהיונה, מקורו ורגליו אדומות, והצבע אפור-תכול של הנוצות מתמזג עם צבעי השיחים שהוא מהלך ביניהם.'

(נהגו העם, ירושלים תש"ס, עמ' קנט)

חגלה ברברית

(*Alectoris*) או קורא (*Ammoperdix*); שניהם עופות טהורים דומים המשתייכים למשפחת הפסיונים וחיים בלהקות גדולות. איזכור ה"קורא" אינו מקרי, ובמקרה דנן הכוונה היא לחגלה (*Alectoris* או לחגלית האירופית: *Perdix*, באנגלית *partridge*). לעוף זה שיטת הטלה ייחודית שבמהלכה הנקבה מטילה שתי סדרות ביצים. על הראשונה דוגר הזכר ועל השנייה הנקבה.⁹⁰ תופעה זו הייתה ידועה לקדמונים והיא תוארה על-ידי אריסטו.⁹¹ במקרה

88 משנה, חולין יב, ב.

89 גם כאן עומד במוקד נושא קיום המין, ולא כפי שסבר תבורי (לעיל, הערה 1), עמ' 128.

90 מ' ודור וי"מ לוינגר, "קורא דגר ולא ילד...", בית מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 567-570; א' ביליק, "הקורא", בית מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 571-575. בעוד שהמונח הערבי "חג'ל" הוא שם קיבוצי לחגלה ולקורא, הרי שבמקרה של שילוח הקן הכוונה היא לחגלה ולכן בצדק הביא הרב עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה (חולין יב, ב) את השם "שונאר", הוא הדיאלקט הערבי המקומי, כפי שמוכר גם בימינו בארץ לחגלה: "בערבי קורין לו שונאר ובלע"ז פרדי"ז ודרכו שהזכר רובץ על הביצים כמו הנקבה". ובעניין הפסוק: 'קורא דגר ולא ילד', עושה עושר ולא במשפט, בחצי ימיו יעובנו ובאחריתו נבל" (ירמיהו יז, יא), הכוונה היא כנראה לעוף הקרוי בימינו קורא (*Ammoperdix*). אהרני חקר עוף זה

כמה פרטים מן העוף הקרוי כפי תושבי תימן 'עקאב' (קורא) שניצודו בתימן בעבור המשלחת הרפואית האיטלקית. (מצילומי יחיאל חייבי). לגבי הקורא הייתה מסורת שהתירה את אכילתו ואכן יהודי תימן נהגו לאכלו

מיוחד זה, הזכר לעניין זה הוא כמו האם, ולכן לפי ר' אליעזר שהתבסס כנראה על הידע של ספרי הטבע בימיו, הקורא חייב בשילוח.⁹² אולם המחקרים שנערכו בעת האחרונה מראים שאין הדבר מדויק לגמרי.⁹³ לרוב, הזכרים נוטשים את הנקבות כבר בשלבי הקינון המוקדמים.⁹⁴ חכמים הכירו אפוא תופעה זו לאשורה ולכן פטרו את השילוח של 'קורא' זכר. אגב, יש מהמקרא רמז שאכן נהגו לצוד את הקורא בשל בשרו הטעים, כפי שנאמר: "כאשר ירדף הקרא בהרים" (שמ"א כו, כ ותרגום יונתן, שם).⁹⁵ לחגלה יש מסורת אכילה רציפה שהשתמרה עד ימינו אלה.⁹⁶ כאן גם נעיר שגם לגבי הקורא (*Ammoperdix heyi*) יש מסורת אכילה אצל יהודי תימן, שם הוא נקרא בשם 'עוקאב'.⁹⁷

קיום המין בעולם מסביר גם מדוע המצווה כוללת רק עוף "שאינו מזומן". כלומר המצווה אינה חלה על ציפורים מבויתות, אלא רק על עופות בר שקיים חשש מוחשי

והראה שפעמים ששתי נקבות מטילות כל אחת מספר רב של ביצים באותו קן. מסיבה לא ברורה אחת הנקבות מגרשת את הנקבה השנייה ומתאמצת לדגור על כל הביצים. אך משום שכנפיה קצרות היא אינה מסוגלת לדגור כראוי על הביצים, ולכן חלק מהם מתחמם במשם ומתייבש ואינו בוקע, ראו: "אהרני, זכרונות וזואולוג עברי, תל-אביב תש"ג, א, עמ' 53-54.

91 Aristotle. *Historia Animalium*, IV 564 (מהדורת CLC, ב, עמ' 252-253).

92 מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 129.

93 כבר ר' יהודה הלוי, בהקשר לדיעת ה'טריפות' העיר שהידע של חז"ל היה מדויק מזה של אריסטו (ספר הכוזרי, מאמר שני, סד).

94 החי והצומח של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 6 (ע' אלון עורך), תל-אביב 1986, עמ' 176.

95 על הציד של הקוראים על ידי הברואים, ראו: ר' ענבר, "הקורא", טבע וארץ, א (1959), עמ' 186-187.

96 כבר באגרת אריסטיאס (קמה) שנכתבה בימי בית שני נזכרת החגלה (בתרגומים העבריים שונים מובא כקורא) בין העופות הטהורים. הרו"ה לחולין: "וכן פירשו חכמי ספרד כי הקורא הוא עוף שקורין לו פירדיין והוא טהור" (המאור הגדול פ"ג, בנדפס, עמ' כא ע"א). על מסורות מאוחרות מימינו, ראו: לוינגר (לעיל, הערה 60), עמ' 59-62 וכן ראו, ז' עמר, "על עקרונות אחדים בשיטתו של הרב יוסף קאפח בזיהוי צמחים וענייני ריאליה", בתוך: ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח (ז' עמר וח' טרי עורכים), רמת-גן תשס"א, עמ' 71. על מסורת יהודי צ'פרו (מרוקו), ראו: ר' דוד עובדיה, נהגו העם, ירושלים תש"ס, עמ' קנט. וכן מסר הרב יצחק בניזרי ממושב יד רמב"ם לד"ר ארי זיכוטפסקי ולד"ר ארי גרינספן (עדות מצולמת בוידאו מתאריך כ"ג כסלו תשס"ד). גם באנגליה הייתה מסורת של אכילת פסיונים וחוגלות שקיבלו הכשר, ראו:

J M Shaftesley. "Culinary Aspects of Anglo-Jewry", *Studies in the Cultural Life of the Jews in England* (D Noy & I Ben-Ami ed) in: *Folklore Research Center Studies*, V (Jerusalem 1975), p 380. 387. *The Realy Jewish Food Guide The London Beth Din Kashrut Guide*. London 2002, p 10.

97 ראו למשל, ר' יצחק רצהבי, שלחן ערוך המקוצר, ד, חלק יו"ד, בני ברק תש"ס, עמ' קפב, הערה טז: א' קאפח, יריעות אהרן, ירושלים תשס"ג, עמ' 258; צנעא וסביבותיה בצילומי יחיאל חייבי (י' שער עורך), בני ברק תשמ"ה, עמ' 98-99.

להכחדתם. מעניין שבקבוצה זו נכללו גם ציפורים פליטי תרבות, ואולי בבסיס המצווה לשלחם קיימת ההכרה שבמשך הזמן עשויים להיווצר מהם זנים חדשים:

ושילוח הקן אינו נוהג אלא בעוף, ואינו נוהג אלא בשאינו מזמן. איזהו שאינו מזמן? כגון: אוזין ותרנגולין שקננו בפרדס, אבל אם קננו בבית, וכן יוני הרדסאות — פטור משילוח.⁹⁸

קורמן מציע פירוש משלו, שעל-פיו כל מצוות שילוח הקן מכוונת למקרה של עוף מבוית שמרד וברח לבנות קן.⁹⁹ זהו מקרה פרטי מיוחד, ולשיטתנו התורה וכל פרטי המצוות המפורטים אצל חז"ל מדברים על מציאות רחבה יותר.

מצוות שילוח הקן בימינו

מצוות שילוח הקן נהגה אפוא במציאות תרבותית וכלכלית מסוימת וכך גם ניתן להסביר את ההיתר לאכול חגבים כשרים, תופעה שאינה נהגת כמעט בימינו.¹⁰⁰ כשם שאין התורה מחייבת לאכול חגבים, אך מעמידה בפני האדם את האפשרות לממשה, למי שחושק בהם או נאלץ לעשות כן — כך בעניין שילוח הקן. גם בימינו, התורה מתירה לאדם שמבקש לאכול או להשתמש לצורך חיוני אחר (למשל לרפואה או להכנת כלים) באפרוחים או ביצים ולקחתם (ואת הבנים תקח לך) רק לאחר מצוות שילוח האם. דבר זה נועד כאמור לשמר את קיום המין בעולם ולחנך את נפש האדם למידות טובות. אולם עלינו לשאול אם במציאות ימינו, שבה רוב האנשים אינם נזקקים לאכילת אפרוחים או ביצים של ציפורי בר, צריך או מותר לקיים את מצוות שילוח הקן שלא לצורך.

כאשר אנו סוקרים את המקורות שדנים במצוות שילוח הקן אנו מגלים שאחרי תקופת התלמוד ועד תקופת האחרונים, פרק זמן של כאלף שנים, אין כמעט עדויות לקיומה של מצווה זו בפועל.¹⁰¹ דומה שרוב הדיונים הרבים בפרטי המצווה ודקדוקיה היו תיאורטיים, בבחינת דרוש וקבל שכוון ייתכן שכבר בתקופות קדומות לא הייתה מצווה זו נהגת הלכה

98 משנה, חולין יב, א. בתלמוד פירשו שיונים הרדסאות הן על שם הורדוס או על שם מקומם מרודוס, ראו: בבלי, חולין קלט ע"ב; ר' קוטשר, "קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל — אבות טקסטים",

תרביץ, לב (תשכ"ח), עמ' 110-111. אולם לדעת ספר מקור השם יוני והוראתו 'אינו בורח', היינו שאינן עפות, ראו: י' ספר, "עלייתו ושקיעתו של ענף גידול היונים בארץ", בתוך: אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה (א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט עורכים), 'ירושלים תשמ"ו, עמ' 191-193.

99 א' קורמן, "שלח תשלח את האם — הקשיים בהבנת המצוה", שמעתין, 132 (תשנ"ח), עמ' 30-36.

100 ראו, הארבה ואכילתו במסורת ישראל (ז' עמר עורך), דברי הכנס שנערך בכ"ח ניסן תשנ"ט (14.4.99) באוניברסיטת בר-אילן, עמ' 11-12.

101 העדות הקדומה ביותר לקיום שילוח הקן במאות השנים האחרונות נזכרת בהקשר לרבי ישראל איסרלין (1390-1460; בעל תרומת הדשן), ראו: ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, ב, ברלין תרס"ד, עמ' 60.

למעשה. היעדרה של הכרת המציאות, שמסבירה את טעם מצוות שילוח הקן לפי שיטתנו, מסבירה מדוע רוב הפרשנים אינם עוסקים בנושא אכילת הביצים או האפרוחים, או שכמו הרמב"ם, ראו בכך כנראה על פי תורת הרפואה של ימיו, מאכל שאינו בריא. מכל מקום, גם הרמב"ם לא ראה בשילוח הקן מצווה שיש חובה לרדוף אחריה ולקיימה, שכן הוא לא כלל אותה בין המצוות ההכרחיות בכל הזמנים.¹⁰² ואולם החל מתקופת האחרונים, בעיקר בהשפעת המקובלים, אנו מוצאים מקורות המעודדים את קיומה של המצווה הלכה למעשה. יתירה מזאת, בשנים האחרונות חלה התעוררות מחודשת בציבור החרדי לקיומן של מצוות נדירות ובהם שילוח הקן. לצורך הגברת התודעה הציבורית לקיום ההלכה כהלכתה נכתבו כמה חיבורים תורניים חשובים שזכו להסכמות רבות.¹⁰³ הדיון המעמיק בטעמי המצווה ולימוד דקדוקיה הוא כמובן דבר מבורך ונחוץ. אך המעיין בחיבורים אלה ימצא שבחלקם ישנה מגמה המצניעה את הדעות הסוברות שהמצווה על פי הנגלה היא בגדר רשות בלבד, ולעתים יש בהן השתדלות מאולצת להראות כאילו כל הפוסקים סבורים שמדובר במצווה שחייבים לקיימה מלכתחילה.¹⁰⁴ לעומת זאת, על פי שיטתנו, דברי התורה וכן הפוסקים הראשונים לא ראו כל חובה לקיים את שילוח הקן, כשאין תכלית ממשית בביצים או באפרוחים.

כבר הראנו שיש פוסקים שרואים את מצוות שילוח הקן באופן שונה.¹⁰⁵ להלן נסכם את גישתנו ונביא כמה דעות נוספות התומכות בה. כאמור, מצוות שילוח הקן נוהגת רק כאשר האדם נתקל בסיטואציה שבה שהוא נאלץ לקחת את הבנים או את האפרוחים לצורך אכילתם או לשימוש תועלתי אחר, ואין על פי פשט הברייתא לאדם ללכת וליצור מציאות שכזו:

תנו רבנן: כי יקרא קן ציפור, מה ת"ל: לפי שנאמר שלח שלח את האם ואת הבנים תקח לך, יכול יחזור בהרים ובגבעות כדי שימצא קן? ת"ל כי יקרא, במאורע לפניך.¹⁰⁶

- 102 י' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן, עמ' 67-74.
- 103 בהם נזכיר את ספריהם של הרב דן שוורץ, קן ציפור השלם (מהדורה שלישית), ירושלים תש"ס; הרב יואל שוורץ, אם על בנים, ירושלים תשמ"ח; ר' שמעון מרגליות, ספר הבנים תקח לך (מהדורה שנייה), ירושלים תשנ"ז; ר' ידידיה ברנסדורפר, ספר שילוח הקן, ברוקלין תשמ"א; ד' בן זקרי, מצוות שילוח הקן כתיקנה, ירושלים תשנ"ד [להלן: זקרי]; נ"י וינברגר, ספר שלח תשלח, ירושלים תשס"א.
- 104 וכך הוא כתב בעל 'קן ציפור השלם', עמ' עא: "ולמעשה לא מצאנו בשום ספר שיכתוב במפורש ששילוח הקן אינה מצוות עשה מעיקרא ורק לאו הניתק לעשה".
- 105 ראו לעיל, הערה מס' 55.
- 106 בבלי, חולין קלט ע"ב וכן מובא בתנחומא, כי תצא, ב: "מעשה באחד שעלה לראש האילן לקים מצוות שילוח הקן ומת. לפי שנאמר: כי יקרא קן צפור לפניך בדרך. לא שתראה אותן בראש האילנות ותעלה אחריה". ועוד, ראו בהרחבה: ר' יוסף חיים בן סאמון, שו"ת עדות ביהוסף, ליוורנו תק"ס, סימן לה.

על סמך מקור זה דחה ר' יוסף חיים בן אליהו אלחכם ('הבן איש חי' = 1835-1909), מבגדד את גישת האומרים שיש צורך לחזור אחר מצוות שילוח הקן: "ולפ"ז אותם המתחסדים לחזור בהרים ובגבעות כדי למצוא שילוח הקן הם עושים הפך דברי הברייתא הנזכרת, כי אין צריכים לקיים מצווה זו, אא"כ היא תבא לידם מאיליה".¹⁰⁷ ובעניין זה נזכיר שר' שמואל ב"ר קלונימוס (ראשית המאה השתים-עשרה), שנחשב לראש וראשון חסידי אשכנז (אביו של ר' יהודה החסיד)¹⁰⁸ פירש ש"מצוות שילוח, כשלוקח הבנים, אבל אם רוצה להניח הבנים, אז אינו חייב לשלח".¹⁰⁹ מאחר שמדובר במצווה שאין האדם צריך לקיימה לכתחילה, אין גם צריך לפי רוב הפוסקים לברך על קיומה, ויש שאף ראו בה "מצווה הבאה בעבירה".¹¹⁰ אחד מנציגייה של גישה זו הוא רבינו בחיי:

וחכמים ז"ל תקנו ברכה ככלן ולא תקנו כזו, לפי שאינה מצווה מחוייבת כמו שאר מצוות, ואינו חייב לחזור אחריה כמותם, אלא כשיזדמן לו, וזהו לשון 'כי יקרה', ועוד שאינו חייב בשילוח, אלא כשהוא רוצה ליקח הבנים.¹¹¹

על דרך זה ניתן להבין מדוע מצוות שילוח הקן נחשבת ל"מצווה קלה שבקלות".¹¹² אכן היא קלה לאדם שנמצא ליד קן ציפור והוא מתכוון ממילא לקחת את האפרוחים או הביצים לצרכיו. אולם בשביל אדם שהולך לחפש קן ציפור, רק על מנת לקיים את שילוח האם מבלי להזדקק לצאצאים, או שהוא צריך לדאוג לגידולם, הרי שיש בכך הרבה טרחה והפסד זמן וממון ובוודאי אין מדובר עוד "במצווה קלה".¹¹³ לפיכך קשה היא הגישה הטוענת ששילוח הקן הוא מצווה שיש לרדוף אחריה ולקיימה גם אם אינו זקוק לביצים או לאפרוחים. קושי זה מתחזק גם לפי שיטת הרמב"ם הסבור שאין האפרוחים ראויים לאכילה ולכן לכתחילה היה ראוי להניחם (ובלשונו: "ואפשר שיהא זה גורם על הרוב לעזיבת הכל"). ובדיעבד מקיים את שילוח הקן, רק אם בכל זאת חשק בהם. מדברים אלה למד הרב יוסף קאפח: "מכאן משמע כמעט להדיא, שאם אין תאוה גוברת עליך לשלול את הביצים או האפרוחים הנח להם, אל תחריד את שלותם ואל תפריע את מנוחתם, כי כל טעם שילוח האם כדי שתעזבם נלפסם. ולא כדעת הסוברים כי יקרה קן ציפור לפניך, חייב אתה להטפל להם, אף

107 שו"ת תורה לשמה, ירושלים תשל"ו, סימן רעו.

108 א"א אורבך, בעלי התוספות, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 192.

109 פירוש הרוקח לתורה, לפרשת כי תצא (עמ' רמד).

110 ר' דוד אבודרהם, אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ח, עמ' יז-יח.

111 רבינו בחיי, עמ' שפח. ראו במיוחד שו"ת הרשב"א, ג, בני-ברק תשכ"ה, סימן רפג; ברכי יוסף, יו"ד

סימן רצב, ס"ק א. על המילה "כי" במשמעות של מצוות רשות, ראו: אנציקלופדיה תלמודית (הר" ש"י זיין עורך), יב, ירושלים תשכ"ז, עמ' תרסג.

112 ירושלמי, פאה פ"א ה"א, טו ע"ד, השו"י: "מצוה קלה שהיא כאסר", משנה, חולין יב, ה.

113 השו"י: ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולאזין), פירוש העמק דבר לדברים כב ו.

אם אינך צריך את הולדות".¹¹⁴ גם החזון איש פסק "דאם פגע בקן ואינו רוצה לזכות בבנים אינו חייב בשילוח".¹¹⁵

אמנם גם בפירושים על פי הקבלה מהווה מידת הרחמים מוטיב מרכזי בטעמה של מצוות שילוח הקן, אך היא מקבלת פרשנות פרדוקסלית המשנה את היסוד הפשטני של טעם המצווה. וקשה יהיה להסביר את מוטיב הרחמנות אם אנו מקיימים מצווה זו שלא לצורך ממש.¹¹⁶ ר' משה סופר (החתם סופר; 1772-1839) התייחס לסוגיה זו והתיר לקיים את מצוות שילוח הקן גם אם זה מביא נחת רוח לאדם, אך לעומת זאת הוא דחה את גישת המקובלים, שהגיונה אינו הולם את פשט המקראות:

ולא יעלה על דעת שציוה אלקינו להתאכזר, ואי לאסור עלינו בכל אם רובצת על בנים, ואדם ברצון נפשו רוצה לגרש האם יהיה אסור אם לא יקח הבנים, גם זה אינו אמת, דכיון שיש לו שום חפץ בנפשו לגרש האם לעשות לעצמו נחת רוח, לא אסרה תורה, אלא שלא ציוותה לעשות כן... אע"פ ש"ס דילן לא ס"ד כזוהר הנ"ל, וידוע היכי דפליגי הנגלה עם הנסתר. אין לנו עסק בנסתרות והנגלות לנו ולבנינו.¹¹⁷

ביקורת חריפה יותר כנגד גישת המקובלים מביא בעל ה'תורה תמימה', הר' ברוך הלוי אפשטיין:

ואני תמה כלל, איך יעלה על הדעת לומר שהתורה תצוה להטפל בזה אף כנגד רצונו בתכלית הנרצה, כי הלא ברור ונעלה מכל ספק, כי מטעם עיקר המצווה הזאת בכלל, שלא להתאכזר וליקח האם מעל הבנים בעודה רובצת עליהם, ורק

114 מורה נבוכים, ח"ג פמ"ח, מהדורת קאפח, עמ' שצג, הערה 28.

115 ר' אברהם ישעיהו קרליץ, ספר חזון איש, יורה דעה, בני ברק תשנ"א, סימן קע"ה.

116 כדי להמחיש את מידת האכזריות בלקיחת האפרוחים שלא לצורך נביא עדות אחת: "ומעשה היה ביום הרביעי יא תמוז תשנ"ג בדרך מירושלים בואכה בית שמש, בפרשת הדרכים בפנותך ימינה, הנה לשמאל הדרך ישנו קבר הידוע כקבר דן בן יעקב, ויש שם מאות צפורים מצייצות ובונות שם את קינם מסביב לבניין כי האוכל והמוזן רב להם מהמבקרים והמתפללים, וראינו המון קינים מסביב חדשים גם ישנים. וחזרנו בלילה כרי לקיים את המצוה, והחזקנו כולנו המשתתפים בקרש ארוך הנחשב לנו כיד ארוכה והיכנו על השלט הרשום וארבע אימהות רובצות על בניהם עפו ופרחו להן ובוהירות ניסנו לסתור את כל הקינים... והמלאכה היתה קשה... ולאחר עמל וטורח זיהנו את הקינים החדשים ובשלושה מהם היו ביצים, והאחד הכיל אפרוחים קטנים היודעים מעט לפרוח אך עדיין צריכים לאימן וטרם למדו לאכול בכוחות עצמם, ולקחנום למען נסות גדלם והאכלנום בדברים הרכים כשאנו פותחים את פיהם באצבעות ידינו, אך כעבור יומיים שבקו חיים לכל חי אם מחמת שאינם טובלים להיות בשבי אם מפני שטרם ידענו עדיין כיצד לטפל בהם", בתוך: זקרי, עמ' 105.

117 שו"ת חתם סופר, ירושלים תשל"ב, אר"ח, סימן ק.

אחרי כי סוף סוף תכלית כל הנכראים לא נבראו אלא בשביל האדם וכמו שהותרה טביחת הבהמה, לכן התירה התורה ליקח את הבנים באופן כזה לשילוח מקודם את האם שלא תראה בלקיחת הבנים וא"כ ברור הרבר כי רק היתר התירה התורה בזה, אבל מי שאינו רוצה בטיפולם כלל וכלל בודאי שרשאי לעבור מעליהם, ואדרבא עוד עושה קורת רוח לאם ולבנים שמניחין ביחד.¹¹⁸

ועל דרך זו פסק בימינו הרב מנשה הקטן: "לעניות דעתי פשוט כיון דעיקר שצותה התורה לשלח את האם בשביל הצער שיש לה, שמרחפת על הבנים שלא יקחו אותן, ולכן אם צריך להן מותר ומצווה לשלח האם. אבל אם אינו רוצה הבנים, מי התיר לו לצער האם כשאינו רוצה הבנים וא"כ הו"ל צעב"ח... כיון דבאמת אין מדרך לאכול כהיום בצים של יונה ולא שכיח כלל, אם כן אין צריך לבנים ושפיר ליכא חיוב בשילוח כלל ואדרבא איכא אכזריות".¹¹⁹

נסיים מאמר זה בפרשנות בדבר השכר המובטח למי שמקיים את מצוות שילוח הקן לפי רוחה וטעמה של גישתנו. במצוות שילוח הקן קובעת התורה אמות מוסר גבוהות, והאדם מחויב בהן גם אם הוא נמצא בשעת מצוקה, ואולי בסכנת מוות מרעב, עד כי נאלץ להסתפק באכילת ציפורים שמצא בדרך. לאדם השומר על אמות מידה מוסריות אלה מובטח גמולו מידה כנגד מידה "למען ייטב לך והארכת ימים"; מי שדואג לקיומו של מין בעולם מובטחת לו אריכות ימים,¹²⁰ ומובטח לו שגם המין שלו יתקיים בזרע בר קיימא.¹²¹ את הרעיון שקיימת זיקה בין השמירה של האדם לקיום המינים בעולם, ובין שכרו אנו מוצאים גם דברי הרמב"ן. את הפסוק "ירא אלקים כי טוב" (בראשית א, יב), הוא פירש: "קיום המינין לעד". ועל אדם שהולך בדרך טובה זו ומקיים את המצווה ברוח זו, נאמר: "למען ייטב לך והארכת ימים" — לעולם שכולו טוב ולעתיד שכולו ארוך.¹²²

118 ברוך הלוי אפשטיין, תורה תמימה, ירושלים תשל"ל, לדברים כב ז.

119 הרב מנשה הקטן, ספר משנה הלכות, מדור תשובות, מהדורה תניינא, ב, ברוקלין תשנ"ב, סימן רכג. וכן ראה, שם, מדור התשובות, ט, במהדורה הראשונה, סימן רל, עמ' 130.

120 רבינו בחיי, עמ' שפה; פירוש החזקוני לדברים כב ז.

121 ראו דברי המדרש בתנחומא, כי תצא, ב: "ואת הבנים תקח לך. אם אין לך בנים, בשכר מצוה זו, אני נותן לך בנים". ואילו מי שאינו מקפיד על מצוה זו, הרי הוא כזרעו של עשו, שמאופיין במידת האכזריות ומבקש להכחיד את ישראל, שנאמר 'הצילני נא מיד אחי מיד עשו, כי ירא אנכי אתו, פן יבוא והכני אם על בנים' (בראשית לב יב). ועל פסוק זה דורש המדרש: "ואתה אמרת לא תקח האם על הבנים" (דברים רבה, וישלח, פרשה ע, ו).

122 ירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב; בבלי, חולין קמב ע"א.